Zeszyty Naukowe KUL 59 (2016), nr 2 (234)

KS. STANISŁAW JANECZEK*

KOMISJA EDUKACJI NARODOWEJ A *ENCYKLOPEDIA, ALBO SŁOWNIK ROZUMOWANY NAUK, SZTUK I RZEMIOSŁ* (CZ. 2. WYMIAR DYDAKTYCZNY)

FILOZOFIA W KONTEKŚCIE NOWEJ NAUKI WEDŁUG *WIELKIEJ ENCYKLOPEDII FRANCUSKIEJ*

W warstwie dydaktycznej szkolnictwo średnie KEN w dużej mierze odeszło od językowej szkoły tradycyjnej[1], zwieńczonej studium filozofii w formie nowożytnego arystotelizmu chrześcijańskiego[2], skupiając się na kształceniu użytecznym w aspekcie „rozumu i serca", czyli umiejętności rzetelnego myślenia i odpowiedzialności obywatelskiej, a tym samym podkreślając rolę szeroko pojętej edukacji logicznej, jako synonimu krytycznej kultury myślenia, oraz wychowania moralnego,

* KS. PROF. DR HAB. STANISŁAW JANECZEK – historyk filozofii, filozof, kierownik Katedra Historii Filozofii w Polsce Katolickiego Uniwerystyetu Lubelskiego Jana Pawła II. E-mail: janeczek@kul.lublin.pl.

[1] Szkoła tradycyjna rozwijała ideał *studia humanitatis*, podkreślający rolę sprawności językowych, ale także zaznajamiania z kulturą starożytną, widząc w niej nie tylko najlepsze źródło wiedzy o świecie, ale także antropologiczno-etyczny fundament wychowania. Zob. J. Domański, *Czym były „studia humanitatis"? Leonarda Bruniego „De studiis et litteris" (1422–1425)*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce" 1999, 43, s. 7–28; A. Buck, *Die „Studia humanitatis" und ihre Methode*, „Bibliothèque d'Humanisme et Renaissance" 1959, 21, s. 273–290. Przekonanie o trwałości dorobku starożytnego, traktowane jako przejaw kultury autorytetu, napotkało na próby kontestacji w szerszym wymiarze społecznym dopiero pod koniec wieku XVII. Spór zaowocował zwycięstwem ideałów nowożytnej nauki, zorientowanej empirycznie i technologicznie. Zob. I. Stasiewicz, *Poglądy na naukę w Polsce okresu Oświecenia na tle ogólnoeuropejskim*, Wrocław 1967, s. 48–57. Por. Ch. Grell, *Le dix-huitième siècle et l'antiquité en France. 1680–1789*, t. 1–2, Oxford 1995; P.K. Kapitza, *Ein bürgerlicher Krieg in der gelehrten Welt. Zur Geschichte der Querelle des Anciens et des Modernes in Deutschland*, München 1981; *La Querelle des Anciens et des Modernes. XVIIe–XVIIIe siècles*, red. A.-M. Lecoq, Paris 2001; M. Fumaroli, *La Querelle des Anciens et des Modernes*, Paris 2001.

[2] Przejawem funkcjonowania kultury autorytetu w nowożytnej kulturze naukowej było trwałe oddziaływanie filozofii Arystotelesa, uzgodnionej z doktryną chrześcijańską. Zob. S. Janeczek, *Geneza nowożytnego arystotelizmu chrześcijańskiego*, w: *Oblicza filozofii XVII wieku*, red. S. Janeczek, Lublin 2008, s. 477–512.

w postaci tzw. nauki moralnej[3]. Nic więc dziwnego, że kształcenie to poszerzono o wątki wiedzy realnej, począwszy od prospołecznie ukierunkowanych przedmiotów humanistycznych, zespalając studium praktycznie pojętej etyki z nauczaniem elementów prawa, ekonomiki i polityki, w każdym przypadku ugruntowanych na prawie naturalnym, a nade wszystko z nauką religii, jak to wyraziście precyzuje *Przepis Komisji Edukacji Narodowej na szkoły wojewódzkie*[4]. W tym szerokim kontekście należy widzieć funkcję nauczania historii skorelowanej z geografią, uczących rozumienia procesów historycznych z wyakcentowaniem dziejów rodzimych i aktualnego kontekstu kulturowo-społecznego (retrospektywna metoda wykładu)[5].

Komisja, być może kierując się głosem opinii społecznej, przywiązanej do ideału tradycyjnego kształcenia językowo-humanistycznego, ale przecież także w duchu encyklopedycznego hasła *Étude*, starała się utrzymać równowagę między kształceniem humanistycznym a przyrodniczym[6]. Wydaje się jednak, że obok potraktowanego priorytetowo nauczania logiki oraz równie praktycznie zorientowanej etyki, osią nowej dydaktyki staje się najpierw studium matematyki, uczonej przez cały okres szkolny. Jej rola ujawnia się w duchu nowożytnym tyleż w aspekcie praktycznie pojętej kultury logicznej („wydoskonalenie rozumu ludzkiego" czy „wydoskonalenie czynności duszy"), co w aspekcie zastosowań praktycznych („wzgląd potrzeb i wygód życia")[7]. Nade wszystko jednak osią nowej edukacji było realizowane przez cały cykl szkolny studium przyrodoznawstwa, tyleż w postaci

[3] „Nie jest tedy szkolnych instrukcji końcem nauczyć dziecię obcego zniszczonych narodów języka, oziębłego wierszopistwa, fałszywej retoryki i tym podobnych rzeczy" (*Przepis Komisji Edukacji Narodowej na szkoły wojewódzkie*, s. 24–26). Zob. szerzej S. Janeczek, *Oświeceniowa kultura naukowa w kontekście filozoficznym. Z dziejów Komisji Edukacji Narodowej*, „Rocznik Filozoficzne" (w druku 2015).

[4] *Przepis Komisji Edukacji Narodowej na szkoły wojewódzkie*, w: *Ustawodawstwo szkolne za czasów Komisji Edukacji Narodowej. Rozporządzenia, ustawy pedagogiczne i organizacyjne (1773–1793)*, wyd. J. Lewicki, Kraków 1925, s. 27–31.

[5] Tamże. Zob. A.F. Grabski, *Myśl historyczna polskiego Oświecenia*, Warszawa 1976; K. Bartkiewicz, *Obraz dziejów ojczystych w świadomości historycznej w Polsce doby Oświecenia*, Poznań 1979; P. Komorowski, *Historia powszechna w polskim piśmiennictwie naukowym czasów stanisławowskich i jej rola w edukacji narodowej*, Warszawa 1992.

[6] J. Lubieniecka, zwracając uwagę na humanistyczny i przyrodniczy aspekt kształcenia sugeruje przewagę czasu przeznaczonego na te drugie nauki. Zob. J. Lubieniecka, *Towarzystwo do Ksiąg Elementarnych*, Warszawa 1960, s. 63.

[7] *Przepis Komisji Edukacji Narodowej na szkoły wojewódzkie*, w: *Ustawodawstwo szkolne*, s. 27. Zob. W. Więsław, *Matematyka polska epoki Oświecenia*, Warszawa 2007, s. 114–164. Także w kwestii interesujących dyskusji w Towarzystwie do Ksiąg Elementarnych zob. Z. Iwaszkiewiczowa, *Nauczanie arytmetyki w szkołach Komisji Edukacji Narodowej*, w: *Epoka wielkiej reformy. Studia i materiały do dziejów oświaty w Polsce XVIII wieku*, red. S. Łempicki, oprac. S. Kot, Lwów 1923, s. 27–63; J. Lubieniecka, *Towarzystwo do Ksiąg Elementarnych*, s. 145-154; M. Romanowski, *Matematyka w szkołach wydziałowych i podwydziałowych na terenie Korony w dobie Komisji Edukacji Narodowej*, „Studia i Materiały z Dziejów Nauki Polskiej", ser. C, 1974, z. 19, s. 39–67; Cz. Majorek, *Nauczyciele szkół Komisji Edukacji Narodowej wobec podręczników do nauczania*

przyrodoznawstwa opisowego, czyli biologii i mineralogii, przechodzącej w chemię, co nauczanej w starszych klasach fizyki matematycznej, której elementem była mechanika i astronomia. Dydaktyka tych przedmiotów miała wyraźne odniesienia do przygotowania zawodowego, zwłaszcza szeroko pojętego rolnictwa. Odpowiadało to duchowi utylitaryzmu w zakresie genezy nauki charakterystycznemu dla d'Alemberta, który widział ją w ludzkich potrzebach, stąd za pierwsze i najważniejsze nauki uznawał rolnictwo i medycynę[8].

Pogłębiona analiza ideałów metodologicznych przyjętych przez KEN ukazuje jednak dość skomplikowany ideał nauki. Ujawni się on już w encyklopedycznym haśle *Science*, które formułuje dość tradycyjny model nauki. Opowiada się bowiem w dużej mierze za filozoficzną, w duchu epistemologii Kartezjusza koncepcją nauki jako wiedzy spełniającej warunki poznania „jasnego i pewnego", opartego na oczywistych zasadach lub na dowodzeniu"[9]. Co więcej, nawiązuje nawet do tradycji drugiej scholastyki wskazując na cztery rodzaje wiedzy przeciwstawianej wątpieniu, czyli „l'intelligence, la sagesse, la prudence & l'art", eksponując rolę intuicji cenionej tyleż w tradycji scholastycznej, co bliskiej Kartezjuszowi i Lockowi, w formie ujęcia zgodności lub niezgodności dwu idei, wiedzy dotyczącej Boga, zapewne w odniesieniu do wspomnianej wiedzy zdroworozsądkowej, oraz pierwszych zasad. W charakterystyce nowożytnej nauki odwoła się jednak do osiągnięć „nieśmiertelnego Bacona", „sławnego Kartezjusza", cenionego za pewność analiz i osiągnięcia w matematyce, nade wszystko Newtona, który usunął

matematyki, „Rocznik Naukowo-Dydaktyczny". Prace Historyczne 1974, z. 7, s. 49–62; tenże, *Książki szkolne Komisji Edukacji Narodowej*, Warszawa 1975, s. 102–123, 181–183, 303–314.

[8] Klasyfikacja nauk d'Alemberta zespalała utylitaryzm z empiryzmem, uznając że nauka zrodziła się z potrzeb życiowych. Nauki pierwsze to typ wiedzy najbliżej związany z ludzką egzystencją, a więc – obok wiedzy mającej odniesienia światopoglądowe (etyczno-religijnej) – rolnictwo i medycyna. D'Alembert równie rygorystycznie preferował nauki oparte na doświadczeniu przed naukami teoretycznymi. Jeśli jednak uzna się rolnictwo za naukę praktyczną, a świat gospodarstwa chłopskiego (z roślinami, zwierzętami) za bliższy doświadczeniu dziecka od uporządkowanej refleksji nad przyrodą, choćby i w formie historii naturalnej, to spełniony zostanie drugi wymóg metodyki d'Alemberta. J. le Rond d'Alembert, *Discours préliminaire de l'Encyclopédie*, w: *Œuvres complètes de d'Alembert*, ed. A. Belin, t. 1, Paris 1821; repr. Genève: Slatkine 1967, t. 1, s. 20–24; tenże, *Wstęp do „Encyklopedii"*, przekł. J. Hartwig, Warszawa 1954, s. 11–16. Por. I. Halpern (Myślicki), *Rzekoma i prawdziwa klasyfikacja wiedzy d'Alemberta*, „Przegląd Filozoficzny" 1918, 21, s. 65–97; T. Frängsmyr, *The Structure of Knowledge. Classifications of Science and Learning since the Renaissance*, Berkeley, 2001; R. Darnton, *The Epistemological Strategy of the Encyclopédie*, Wolfenbüttel 1983.

[9] „Science, en terme de philosophie, signifie la connoissance claire & certaine de quelque chose, fondée ou sur des principes évidens par eux - mêmes, ou sur des démonstrations". L. de Jacourt, *Science (Logiq. & Métaphys.)*, w: *Encyclopédie ou dictionnaire universel raisonné des sciences, des arts et des métiers, par une société de gens de lettres. Mis en ordre et publié par . [Denis] Diderot et quant à la partie mathématique par ... [Jean le Rond] D'Alembert*, t. 1–35, Paris 1751–1780; przedruk Stuttgart 1966–1995, t. 14, s. 787. Zob. W. Starzyński, *Kartezjańskie motywy filozofii oczywistości. Analiza hasła „Evidence" Wielkiej Encyklopedii Francuskiej autorstwa François Quesnaya*, „Archiwum Historii Filozofii i Myśli Społecznej" 2008, 53, s. 65–92.

z fizyki hipotezy oraz stworzył system fizyki, ale także Locke'a, który miał zbudować odpowiednio do standardów metodologicznych Newtona swoistą „fizykę eksperymentalną duszy". Nic dziwnego, skoro kawaler de Jaucourt odwoła się do inaugurującego edycję *Encyklopedii* metodologicznego wstępu d'Alemberta, uznającego rozważania Locke'a nawet za przejaw cennej „metafizyki"[10]. Z drugiej jednak strony *Encyklopedia*, śladem metodologicznego wstępu d'Alemberta, włączy do projektowanego systemu wiedzy także teologię opartą na objawieniu, zamieszczając hasło omawiające kwestię wiedzy właściwej Bogu, które odsyła też do haseł omawiających tezy czołowych dysputantów teologicznych tego tematu, czyli „tomistów (banezjanizm dominikański) i „molinistów" (jezuitów)[11].

Ta ostrożna opinia odpowiadała eklektycznym standardom oświecenia, choć bowiem coraz bardziej to nauki przyrodnicze (*science*) traktowano jako standardy metodologiczny filozofii, odwołującej się do empirii i niechętnej spekulacji, to przecież nawet w twórczości fizyka, jakim był d'Alembert czy sensualisty Condillaca, można zauważyć przejawy podtrzymania autonomicznie pojętej filozofii, wbrew posądzeniom o „prepozytywizm". Dotyczy to nawet metafizyki, choćby głównie w aspekcie jej odniesień światopoglądowych, w dużej mierze na wspomnianej zasadzie zdroworozsądkowej. W metodologicznym wstępie do *Encyklopedii* znajdzie się nawet miejsce na wątki ontologiczne („własności ogólne bytów […] istnienie, możliwość, trwanie, substancja, atrybut")[12]. Nic więc dziwnego, że zarówno Alembert, jak i Condillac odwołają się do wskazanego wyżej wymogu

[10] „L'immortel Bacon examina les divers objets de toutes les *sciences* naturelles, & justifia la nécessité de la physique expérimentale, à laquelle on ne pensoit point encore. Ennemi des systèmes, il sut borner la philosophie à la *science* des choses utiles, & recommanda par – tout l'étude de la nature. Au célebre chancelier d'Angleterre, succeda l'illustre Descartes, qui s'égara sans doute en théorie, mais qui acquit une grande gloire par l'application qu'il fit de l'algebre à la géométrie. Newton parut enfin, bannit de la physique les hypothèses vagues, découvrit la force qui retient les planetes dans leurs orbites, calcula la cause de leurs mouvemens, dévoila la vraie théorie du monde; & créateur d'une optique toute nouvelle, il fit connoître la lumiere aux hommes en la décomposant. Lock créa la métaphysique à - peu - près comme Newton avoit créé la physique. Il réduisit cette *science* à ce qu'elle doit être en effet, la physique expérimentale de l'ame. Ses principes aussi simples que des axiomes, sont les mêmes pour les philosophes & pour le peuple (*Disc. prélim. de lą*Encyclopedie". W: *Sciences (Connoissances humaines)*, w: *Encyclopédie ou dictionnaire universel raisonné*, t. 14, s. 789); por. tamże, s. 788–789. Zob. S. Janeczek, *Z dziejów kultury naukowej. Koncepcja nauki Jean le Rond d'Alemberta*, „Roczniki Kulturoznawcze" 2013, R. 4, z. 1, s. 59–92.

[11] „Science en Dieu, (*Théolog.*) c'est l'attribut par lequel il connoît toutes choses, de quelque nature qu'elles soient. Dieu a une *science* parfaite & infinie; il connoit tout ce qu'il y a de possible, tout ce qu'il y a de réel, tout ce qu'il y a de futur, soit absolu, soit conditionnel" ([hasło anonimowe, wykorzystujące w zakresie elementów matematycznych opracowanie Johanna H.S. Formeya] *Science en Dieu*, *Encyclopédie ou dictionnaire universel*, t. 14, s. 789). Por. tamże, s. 789-791. Zob. W. Granat, *Dogmatyka katolicka*, Lublin 1965, t. 5, s. 413–448.

[12] J. le Rond d'Alembert, *Discours préliminaire de l'Encyclopédie*, w: *Œuvres complètes de d'Alembert*, t. 1, s. 103; tenże, *Wstęp do Encyklopedii*, s. 140.

wiedzy oczywistej, pewnej, choćby do dotyczyło to tylko poznania pierwszych zasad[13].

FILOZOFIA W PROGRAMACH I PRAKTYCE DYDAKTYCZNEJ SZKÓŁ KOMISJI EDUKACJI NARODOWEJ

Analogiczną postawę można dostrzec w jakiejś mierze szkołach KEN, gdzie deklarowano wprost posługiwanie się standardami metodologicznymi *Encyklopedii*, w szczególności w tak fundamentalnej kwestii jak wizja układu nauk[14]. Charakterystyczny dla *Encyclopédie* proces ograniczania roli filozofii poprzez nieproporcjonalne rozbudowanie przyrodoznawstwa w ramach kursu tej dyscypliny ujawnił się już w reformach szkolnych charakterystycznych dla szkół wyznaniowych w Rzeczypospolitej już od połowy wieku XVIII[15]. Prawdziwa rewolucja dokonała się jednak dopiero w szkołach KEN i to w sposób odchodzący od bardziej wyważonych standardów europejskich. W miejsce kursu filozofii wprowadzono bowiem przedmioty z zakresu nauk przyrodniczych, pozostawiając w szkolnictwie średnim jedynie logikę i praksistycznie potraktowaną etykę, jako nauką moralną[16]. KEN musiała się jednak liczyć z ówczesnymi realiami naukowymi. Chociaż była

[13] J. le Rond d'Alembert, *Principes, premiers*, w: *Encyclopédie ou dictionnaire universel*, t. 13, s. 373–375. Por. S. Janeczek, *Prepozytywizm filozofii Jean le Rond d'Alemberta?*, „Zeszyty Naukowe KUL" 2012, R. 55, nr 2(218), s. 3–24; tenże, *Kartezjanizm teorii nauki É. Condillaca*, w: *Filozofia XVII wieku i jej kontynuacje*, red. Z. Drozdowicz, Poznań 2009, s. 203–209; tenże, *Przejawy refleksji metafizycznej w filozofii Étienne'a Bennota de Condillaca (1715–1780)*, w: *Z dziejów filozoficznej refleksji nad człowiekiem. Księga pamiątkowa ku czci Profesora Jana Czerkawskiego (1939–2007)*, Lublin 2007, s. 257–274.

[14] Na pierwszym posiedzeniu Towarzystwa do Ksiąg Elementarnych Ignacy Potocki, jego przewodniczący, stwierdzał autorytatywnie, że KEN „w klasyfikacji nauk do ksiąg elementarnych zaleca porządek umiejętności ludzkich przez Bacona ułożony, a w Encyklopedii z poprawami wydany" (*Protokoły posiedzeń Towarzystwa do Ksiąg Elementarnych*, wyd. T. Wierzbowski, 1908, s. 3).

[15] Zob. S. Janeczek, *Przyrodoznawstwo w polskim szkolnictwie kościelnym okresu oświecenia*, „Roczniki Filozoficzne" 1993, R. 41, z. 3, s. 87–109; Z. Śmierzchalski, *Fizyka doświadczalna jako dziedzina filozofii w okresie oświecenia w Polsce na przykładzie dzieł Józefa Rogalińskiego (1728–1802)*, Kraków 1998.

[16] Niestety nie ma gruntownego studium obejmującego całokształt dziejów problematyki filozoficznej w szkołach KEN. Wśród często okolicznościowych zarysów (T. Kwiatkowski, *Filozofia polska w szkołach Komisji Edukacji Narodowej*, „Studia Filozoficzne" 1973, nr 10(95), s. 3–20; B. Pleśniarski, *Nauki filozoficzne w szkołach Komisji Edukacji Narodowej*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici. Nauki humanistyczno-społeczne. Pedagogika" 1974, z. 4(65), s. 47–68) wyróżniają się omówienia dotyczącą dwu dyscyplin filozoficznych pozostawionych w programie KEN, czyli logiki i etyki, zwłaszcza problematyki prawa naturalnego stanowiącego podstawowy element tzw. nauki moralnej. Zob. S. Tync, *Nauka moralna w szkołach Komisji Edukacji Narodowej*, Kraków 1922; K. Opałek, *Prawo natury u polskich fizjokratów*, Warszawa 1953.

niechętna bardziej uteoretycznionej interpretacji przyrody, przestrzegając przed „próżnymi i nieco zapomnianymi spekulacjami" czy postulując w miejsce „próżnej około fizycznych rzeczy metafizyki" skoncentrowanie się na wiedzy, która przyniesie pożytek społeczny, to jednak eklektyczny zestaw lektur odda realia kultury naukowej charakterystyczne dla połowy wieku XVIII[17]. Obok preferencji przyrodoznawstwa eksperymentalnego, charakterystycznego dla podręcznika pierwszego na uniwersytecie paryskim profesora fizyki eksperymentalnej Jean-Antoine Nolleta, jezuity[18], zaleci także refleksję obejmującą filozofię przyrody Pietera van Musschenbroek[19].

Tę niejednoznaczną postawę dzieli jednak KEN z *Encyklopedią*. Choć panuje powszechne przekonanie o programowej kontestacji przez *Encyklopedię* tradycyjnej wizji wiedzy, a w to miejsce podkreślającej rolę nauk szczegółowych oraz rzemiosł i sztuk[20], to przecież dzieło to podtrzyma standardy filozofii nauczanej w ówczesnych szkołach wyższych. Anonimowe hasło *Philosophie*[21] podstawowym punktem odniesienia dydaktyki filozoficznej uczyni bowiem dokonanie Christiana Wolffa, obejmujące zarówno filozofię teoretyczną, czyli w istocie metafizykę, jak i filozofię praktyczną, odpowiednio do dwu ludzkich działań, w postaci logiki i filozofii moralnej. W pierwszym z działów wyróżnia – obok trzech części poświęconych analizie Boga, człowieka i przyrody – także ontologię, jako najogólniejszą naukę o bycie i jego właściwościach. Równocześnie hasło to sygnalizuje przemiany, jakie dokonały się w oświeceniowej dydaktyce filozofii, która wchłonęła nowożytną fizykę, stąd wspomina o filozofii korpuskularnej, mechanicznej czy eksperymentalnej[22].

Tak pojęta filozofia nie powinna się jednak ograniczać do rejestracji faktów, ale szukać ich przyczyn, choćby atakując „ducha systemów" (*esprit systematique*), który jest „przeciwny postępowi prawdy", w imię kultu faktów, ujmowanych na drodze obserwacji i eksperymentów. Encyklopedyczne hasło *Philosophie* wymagać bowiem będzie sformułowania *un systême complet*, jak to ma miejsce np. w refleksji kosmologicznej Noël-Antoine de Pluche'a[23], którego *Le spectacle de la*

[17] S. Konarski, *Ustawy szkolne*, przekł. W. Germain, Kraków 1925, s. 132–135.

[18] J.A. Nollet, *Leçons de physique expérimentale*, t. 1–6, Paris 1743–1764. Według ujęcia Nolleta opracował pierwszy wydany po polsku podręcznik do empirycznej fizyki pijar Samuel Chróścikowski: *Fizyka doświadczeniami potwierdzona*, Warszawa 1764.

[19] P. van Musschenbroek, *Institutiones physicae*, Lugduni Batavorum 1748; tenże, *Introductio ad philosophiam naturalem*, t. 1–2, Lugduni 1762; tenże, *Physicae experimentalis, et geometricae, magnitudinae terrae, cohaerentia corporum firmorum disserationes; ut et ephemerides meteorologicae ultraiectinae*, Lugduni Batavorom 1729.

[20] Zob. *Arti, scienze e lavoro nell'età dell'Illuminismo. La filosofia dell'Encyclopédie*, ed. P. Quintili, Roma 1995.

[21] W: *Encyclopédie ou dictionnaire universel raisonné*, t. 12, s. 511–515.

[22] Zob. S. Janeczek, *Logika czy epistemologia? Historycznofilozoficzne uwarunkowania nowożytnej koncepcji logiki*, Lublin 2003, s. 306–322.

[23] *Histoire du ciel où l'on recherche l'origine de l'dolâtrie et les méprises de la philosophie sur la formation et sur les influences des corps célestes*, t. 1–2, 2 ed., Paris 1711–1740. Pluche był

nature zalecała także KEN[24]. Nic więc dziwnego, że hasło d'Alemberta *Système*[25] odwoła się w dużej mierze do Condillaca, nagannie traktującego „ducha systemów", właściwego tyleż systemom drugiej scholastyki, co systemom powstałym w wieku XVII, jako przejawu niekontrolowanej wyobraźni[26]. Condillac domagał się bowiem, by rzetelnie ujęte syntezy były zawsze ugruntowane na danych faktualnych tak w zakresie przyrodoznawstwa, w czym pozostaje w zgodzie m.in. z oświeceniowymi przyrodnikami, jak Georges-Louis Leclerc de Buffon czy Charles. Bonnet[27], oraz nauk technologicznych (*arts*) czy nawet nauk o polityce[28]. Choć bowiem metafizyka ma być maksymalistycznie pojętą *science des raisons des choses*, to anonimowy autor kilkuwierszowego tylko hasła *Metafizyka* widzi w tradycyjnym rozumieniu przedmiotu tej dyscypliny, jako nauki o „czasie, przestrzeni, materii czy duchu", synonim pustych i arbitralnych stwierdzeń. W duchu d'Alemeberta dopatruje się jednak przejawów metafizyki w każdej nauce, jako fundamencie każdej dyscypliny naukowej, czy aktywności praktycznej, o czym niżej[29].

Wahania *Encyklopedii* podzieliła KEN w zakresie deklaracji dotyczących nauczania metafizyki, jako dyscypliny samoistnej. Co prawda metafizyce zagwarantowano miejsce w programie nauczania („w drugiej klasie czwartego roku nauk"[30]), ale równocześnie zalecono, by powstrzymać się od jej wykładu do czasu opublikowania przez KEN stosownego podręcznika, nie publikując jednak tego ujęcia[31]. Przejawy refleksji metafizycznej można wszakże dostrzec także w szko-

bardzo popularnym autorem ze względu na publikację dziewięciotomowego dzieła *Le spectacle de la nature, ou Entretiens sur les particularités de l'histoire naturelle, qui ont paru les plus propres à rendre les jeunes-gens curieux, & à leur former l'esprit*, t. 1–8 (tom ostatni ma dwa wolumeny), 2 ed., Paris 1732–1752. Dzieło to, przełożone aż na dziewięć języków, zespala apologetycznie najnowszą fizykę Newtona z biblijną wizją kosmologii. Pluche oponuje przeciwko *romans philosophiques*, a tym bardziej przeciw wizjom poetycko-religijnym, w to miejsce postulując zespolenie wykładu historii naturalnej i eksperymentalnej fizyki.

[24] *Przepis Komisji Edukacji Narodowej*, w: *Ustawodawstwo szkolne*, s. 36.

[25] W: *Encyclopédie ou dictionnaire universel raisonné*, t. 15, s. 777–781 (autor jest sygnalizowany jako „O").

[26] É. Condillac, *Traité des systèmes*, w: *Œuvres philosophiques de Condillac*, t. 1, ed. G. Le Roy, Paris 1947, s. 204–217.

[27] Zob. A.O. Lovejoy, *Wielki łańcuch bytu. Studium z dziejów idei*, przekł. A. Przybysławski, Warszawa 1999, s. 213-336.

[28] É. Condillac, *Sisteme*, w: tenże, *Dictionnaire des synonymes*, w: *Œuvres philosophiques de Condillac*, t. 2, s. 511-512. Por. S. Janeczek, *Logika czy epistemologia?*, s. 501–514.

[29] „Métaphysique, s. f. c'est la science des raisons des choses. Tout a sa métaphysique & sa pratique: la pratique, sans la raison de la pratique, & la raison sans l'exercice, ne forment qu'une science imparfaite. Interrogez un peintre, un poëte, un musicien, un géometre, & vous le forcerez à rendre compte de ses opérations, c'est-à-dire à en venir à la métaphysique de son art"(w: *Encyclopédie ou dictionnaire universel raisonné*, t. 10, 440).

[30] Potwierdza to *Porządek i układ nauk w szkołach wojewódzkich*; cyt. za: *Ustawodawstwo szkolne*, s. 43.

[31] „Lubo Komisja Edukacji sądzi za rzecz potrzebną pomieścić między innemi naukami metafizykę i daje jej miejsce w drugiej klasie czwartego roku nauk, atoli w radach o dawaniu nauk

łach KEN, najpierw w odniesieniu do sygnalizowanej refleksji dotyczącej swoistej metafizyki poznania, zaleconej przez d'Alemberta w encyklopedycznym artykule *Collège*. Problematyka ta była związana z wykładem logiki, ukierunkowanej epistemologicznie, przede wszystkim za sprawą Condillaca, który wychodził poza krąg analiz przebiegu procesów poznawczych charakterystyczny dla Locke'a. Francuski filozof zamierzał badać samą możliwość poznania, co określał w kategoriach owej specyficznej metafizyki[32]. *Przepis Komisji Edukacji Narodowej na szkoły wojewódzkie*, zachowując terminologię tradycyjnej metafizyki, której nie udało się uniknąć, nawet Condillacowi[33], zaleci analizę „sposobów działania duszy"[34], choćby tylko „krótko i jasno", „zostawiając głębszej metafizyce rozstrząsanie kwestyj trudnych"[35], czyli pośrednio wskazując, co winno być przedmiotem metafizyki. Zalecenie to nabierze wagi, gdy okaże się, że Komisja powierzy napisanie podręcznika logiki twórcy owej metafizyki poznania, którym był Condillac[36].

Jak trudny był wybór wyrazistej strategii metodologicznej w dobie eklektycznego oświecenia, pokazują zalecenia Komisji w zakresie studium logiki. Co prawda KEN zleciła napisanie podręcznika logiki Condillacowi, który przemienił ją w epistemologię, rugując klasyczną teorię rozumowań. KEN była jednak daleka od takiego radykalizmu, chociaż wymagała lektury tekstów Locke'a i Condillaca, to jednak zachętę tę poprzedziła wskazaniem właściwych podręczników, stwierdzając: „Do logiki Komisja zaleca czytanie logiki p. Buffier, p. Clerc, Antonii

---

nie śmie podawać szczególne rady o metafizyce. Nauczyciele odłożą tę naukę do czasu, w który wyjdzie na nią elementarna książka (*Przepis Komisji Edukacji Narodowej*, w: *Ustawodawstwo szkolne*, s. 36).

[32] Zob. z dokumentacją Janeczek, *Logika cz epistemologia?*, s. 465–480.

[33] Gdy wyjdzie się poza poziom deklaracji epistemologicznych Condillaca to jego sensualizm, także w zakresie genezy władz poznawczych, wydaje się zakładać tradycyjną tezę o pierwotnym (substancjalistycznie pojętym) charakterze podmiotu poznania wyposażonego we władze poznawcze. Mimo akcentowania receptywności poznania – jak to wykazuje klarownie Wanda Wojciechowska – Condillacowi nie udało się zarówno w *Essai sur l'origine des connaissances humaines*, jak w *Traité des sensations* uciec od założenia aktywności poznającego podmiotu, gdyż nawet percepcja jest już uwarunkowana podmiotowo. Zob. W. Wojciechowska, *Sensualizm Condillaca*, w: *Szkice filozoficzne. Romanowi Ingardenowi w darze*, red. Z. Żarnecka, Warszawa 1964, s. 185–207.

[34] *Przepis Komisji Edukacji Narodowej na szkoły wojewódzkie*, w: *Ustawodawstwo szkolne*, s. 33. Kategorii substancjalistycznych używała KEN, gdy określała wymogi względem podręcznika logiki, na którego konkurs ogłosiła: „Książka elementarna logiki: zamknie uwagi na władze i działania duszy" (*Obwieszczenie od Komisji Edukacji narodowej względem napisania książek elementarnych do szkół wojewódzkich*, w: *Ustawodawstwo szkolne*, s. 88).

[35] *Przepis Komisji Edukacji Narodowej na szkoły wojewódzkie*, w: *Ustawodawstwo szkolne*, s. 33; por. tamże, s. 36.

[36] É.B. Condillac, *La Logique ou les premiers développements de l'art de penser*, Paris 1780; toż jako: *Logika czyli pierwsze zasady sztuki myślenia, dzieło elementarne... na żądanie bywszej Komisji Edukacyjnej Narodowej dla szkół publicznych napisane i od niej aprobowane, a teraz z przydatkiem niektórych objaśnień i przypisów przez Jana Znoskę z francuskiego na polski język przełożone*, Wilno 1802, 3 wyd. – 1819; toż w wyd. współczesnym pod red. T. Kotarbińskiego, Warszawa 1952.

Genuensis *Elementa Artis Logico-Criticae*, dzieła Loka i Condillac"[37]. Obok więc ogólnikowej zachęty co do lektur pism Locke'a[38] i Condillaca[39] Komisja zaleciła podręczniki jezuity Claude Buffiera[40], Jeana Le Clerca[41] i Antonio Genovesiego[42]. Bez wątpienia w tym zestawie lektur KEN kierowała się postulatami *Encyklopedii*, która w haśle *Logique*[43] odwołała się nieprzypadkowo do oceny sformułowanej przez przywoływanego wyżej reformatora szkół jezuickich we Francji, Claude

[37] *Przepis Komisji Edukacji Narodowej na szkoły wojewódzkie*, w: *Ustawodawstwo szkolne*, s. 34. Zob. S. Janeczek, *Jeszcze raz o dydaktyce logiki w oświacie Komisji Edukacji Narodowej. Ujęcie É.B. de Condillaca a przepisy i praktyka szkolna*, w: *W kierunku filozofii klasycznej inspiracje i kontynuacje. Księga jubileuszowa ofiarowana Profesorowi Edwardowi Nieznańskiemu*, red. J. Krokos, K. Świętorzecka, R. Tomanek, Warszawa 2008, s. 471–483. Por. T. Kwiatkowski, *Logika w programie szkół Komisji Edukacji Narodowej*, w: *Ze studiów nad Komisją Edukacji Narodowej i szkolnictwem na Lubelszczyźnie. Rozprawy i artykuły*, Lublin 1973, s. 167–223.

[38] W zakresie epistemologii Locke'a zob. S. Janeczek, *Logika czy epistemologia?*, s. 362–391.

[39] Obok dwu podstawowych traktatów epistemologicznych, czyli *Essai sur l'origine des connaissances humaines* (t. 1–2, Amsterdam 1746; też jako *O pochodzeniu poznania ludzkiego*, przekł. K. Brończyk, Kraków 1952) i *Traité des sensations* (Paris 1754; też jako *Traktat o wrażeniach zmysłowych*, przekł. A. Lange, Warszawa 1887; *Traktat o wrażeniach*, przekł. W. Wojciechowska, Warszawa 1958), Condillac opublikował w ramach *Cours d'études pour l'instruction du prince de Parme* (t. I–XVI, Parma [właśc. Paris] 1775) jako tom 3 *Art de raisonner*, a jako tom 4 *Art de penser*. Zob. S. Janeczek, *Logika czy epistemologia?*, s. 493–494.

Wyłożenie nauk dla szkół nowodworskich krakowskich podług przepisu Prześwietnej Komisji nad Edukacją narodową w tabeli (na szkoły wojewódzkie) ułożonego, Kraków 1777; cyt za: *Książka pamiątkowa ku uczczeniu trzechsetniej rocznicy założenia Gimnazjum Św. Anny w Krakowie*, Kraków 1888, s. 81–93.

[40] C. Buffier jest m.in. autorem podręcznika logiki *Les principes du raisonement exposés en deux logiques nouvéles avec des ramarques sur les Logiques qui ont eu le plus de réputation de notre temps* (Paris 1714); cyt. za: tenże, *Traité des premieres veritez de conséquence, ou les principes du raisonement*, w: *Cours de sciences sur des principes nouveaux et simples, pour former la langage, l'esprit et le coeur dans l'usage ordinaire de la vie*, Paris 1732; repr. Genève 1971, s. 745–892. Zob. S. Janeczek, *Z dziejów dydaktyki logiki w szkołach KEN. Claude Buffier SJ*, „Roczniki Filozoficzne" 2008, R. 56, z. 2, s. 83–99.

[41] *Logica sive ars ratiocinandi. Logica, Ontologia, Pneumatologia*, t. 1–2, Amstelodami 1692; w roku 1715 ukazało się w Londynie już 5 wydanie (jednotomowe). Zob. S. Janeczek, *Z dziejów nowożytnej koncepcji logiki. Propagatorzy poglądów J. Locke'a*, „Kwartalnik Filozoficzny" 2008, z. 4, s. 102–105.

[42] *Elementorum artis logico-criticae libri V*, Venetia 1745. Dzieło to miało szereg wydań, gdyż w roku 1776 ukazała się już dziesiąta edycja w Wenecji; opublikowano go także w Niemczech (Coloniae Agrippinae 1753) i przez pijarów w Warszawie (1771); skrótem tej pozycji, bardziej dostosowanym do dydaktyki są *Institutiones logicae in usum tironum scriptae* (Neapoli 1752) oraz *La Logica per gli giovanetti* (Bassano 1766). Zob. S. Janeczek, *Z dziejów nowożytnej koncepcji logiki. Propagatorzy poglądów J. Locke'a*, s. 106–110.

[43] W: *Encyclopédie ou dictionnaire universel raisonné des sciences, des arts et des métiers*, t. 9, s. 637–641. Zob. S. Janeczek, *Koncepcja logiki w „Wielkiej Encyklopedii Francuskiej". Studium z historii recepcji*, „Studia Philosophiae Christianae" 2010, z. 2, s. 5–24; tenże. *Dydaktyka logiki w szkołach KEN a koncepcja logiki w „Wielkiej Encyklopedii Francuskiej"*, „Rocznik Historii Filozofii Polskiej" 2011/2012, 4/5, s. 105–134.

Buffiera, autora „une excellente logique”[44]. Choć *Wielka Encyklopedia Francuska* krytykowała tradycyjną logikę, a ceniła ujęcia Locke'a, a zwłaszcza Condillaca, który opisowe analizy Locke'a na temat natury umysłu ludzkiego uzupełnił o wskazanie zasad wyjaśniających jego funkcjonowanie, tym samym ukazując sposoby osiągania wszelkiej dostępnej nam wiedzy, to z ujęć o charakterze podręcznikowym najwyżej ceniła podręcznik logiki Jean Le Clerca (Clericus), także zalecany przez Komisję, oraz ostrożniej Jean-Pierre de Crousaza[45] i Christiana Wolffa[46]. Z ujęć wskazanych przez Komisję hasło encyklopedyczne nie wymienia jedynie podręcznika Antonio Genovesiego, jednak był on znany już oświeceniowemu polskiemu szkolnictwu pijarskiemu, które dokonało przedruku tego dzieła, godzącego scholastykę (mimo jej gwałtownej krytyki) z epistemologicznymi osiągnięciami nowożytności[47]. Uwzględniając ten eklektyzm *Encyklopedii*, która zalecała ujęcia z kręgu *philosophia recentiorum*, nie dziwi, że KEN nie opublikowała ujęcia Condillaca w języku polskim[48]. Choć uchodził on za właściwy podręcznik[49], to

[44] Według autora hasła *Logika*, Buffier miał pisać w sposób gruntowny o kwestiach nawet najbardziej abstrakcyjnych w sposób łatwy, a nawet zabawny. W: *Encyclopédie ou dictionnaire universel raisonné des sciences, des arts et des métiers*, t. 9, s. 639.

[45] *Système de Reflexion qui peuvent contribuer à la netteté et àl'étendue de nos connaissances, ou Nouvel Essai de Logique*, Amsterdam 1712, toż jako: *La logique, ou systeme de réflexions, qui peuvent contribuer à la netteté et l'étendue de nos connaissances reflexions*, t. 1-3, Amsterdam 1720; *Logicae systema*, t.1–2, Genevae 1724; przekł. ang. dokonany przez J. Henley'a: *A New Treatise of the Art. of Thinking; or, a Compleat System of Reflections, Concerning th Conduct and Improvement of the Mind*, t. 1–2, London 1724; *Observations critiques sur l'abregé de la logique de Mr. Wolff*, Genève 1744; *Examen du pyrrhonisme ancien und moderne*, Den Haag 1733. Zob. W. Risse, *Die Logik der Neuzeit*, t. 2: *1640–1780*, Stuttgart 1970, s. 546–549; W.S. Howell, *Eighteenth-Century British Logic and Rhetoric*, Princeton 1971, s. 304–331.

[46] *Philosophia rationalis sive logica, methodo scientifica pertractatum ad usum scientiarum atque vitae aptata*, Francofurti 1728 (edycja z roku 1740 dokonana przez J. École'a – Hildesheim 1984; wstęp do tego dzieła, sygnalizowany przez *Encyklopedię*, ważny w zakresie reguł metodologii, ukazał się także w niemieckim tłumaczeniu dokonanym przez G. Gawlicka – *Discursus praeliminaris de philosophia in genere. Discursus praeliminaris de philosophia in genere. Einleitende Abhandlung über Philosophie im allgemeinen*, Stuttgart 1996. Zob. S. Janeczek, *Logika czy epistemologia?*, s. 306–322.

[47] *Elementorum artis logico-criticae libri V*, Venetia 1745. Dzieło to miało szereg wydań, gdyż w roku 1776 ukazała się już dziesiąta edycja w Wenecji; opublikowano go także w Niemczech (Coloniae Agrippinae 1753) i przez pijarów w Warszawie (1771); skrótem tej pozycji, bardziej dostosowanym do dydaktyki, są *Institutiones logicae in usum tironum scriptae* (Neapoli 1752) oraz *La Logica per gli giovanetti* (Bassano 1766). Zob. S. Janeczek, *Z dziejów nowożytnej koncepcji logiki. Propagatorzy poglądów J. Locke'a*, s. 106–110.

[48] Podręcznik logiki Condillaca nie został opublikowany, mimo że KEN dysponowała jego tłumaczeniem autorstwa tak prominentnego jej działacza, jakim był Ignacy Potocki. Zob. T. Kotarbiński, *Wstęp* w: E.B. de Condillac, *Logika czyli pierwsze zasady sztuki myślenia*, s. XVII–XIX.

[49] Franciszek Szopowicz, wychowanek zreformowanej w nowym duchu krakowskiej Szkoły Głównej Koronnej, w sprawozdaniu ze swej działalności w zakresie nauczania logiki w Wydziałowej Szkole Warszawskiej stwierdzi: „nauka ta dawana była stosownie do dzieła elementarnego”. Podobne świadectwa zob. *Komisja Edukacji Narodowej i jej szkoły w Koronie 1773*–1794, wyd. T. Wierzbowski, Warszawa 1901–1915, z. 1 s. 43–44; z. 2 s. 20; z. 3 s. 141; z. 84 s. 122; z. 5 s. 71; z. 8 s. 95; z. 29 s. 21.

przecież nie zrezygnowano nigdy z wykorzystania innych ujęć mieszczących się w tradycji *philosophia recentiorum*. Na lekcjach logiki wykładano nawet elementy tradycyjnej metafizyki, co z czasem było jednak coraz rzadsze[50].

W działalności dydaktycznej KEN można dostrzec wszakże przejawy i drugiej formy specyficznie oświeceniowej metafizyki, odpowiednio do postulatów zawartych w sygnalizowanym wyżej encyklopedycznym haśle *Metafizyka*, odpowiadającemu postulatom metodologicznym d'Alemberta. Rolą filozofa jest bowiem nie tylko oglądanie niejako z wysoka całości ludzkiej wiedzy, ale także łączenie odseparowanych elementów przyrodniczej wizji przyrody, co wymaga dodawania nowych ogniw łączących odseparowane części. Podejście takie wskazuje na konstruktywistyczne zadania filozofii, współtworzącej wizję przyrody, choć naturalnie – używając współczesnej terminologii – w kontekście nauk przyrodniczych, co uprawnia do traktowania tak pojętej filozofii przyrody jako dyscypliny relatywnie autonomicznej wobec przyrodoznawstwa. Nic więc dziwnego, że tłem wyróżnienia cenionego najwyżej układu nauk o charakterze „naturalnym" jest perspektywa sformułowania całościowej, a więc maksymalistycznie pojętej wizji świata. W tym kontekście ujawnia się waga dokonań filozofa ogarniającego „z wysoka" efekty działalności poszczególnych nauk, zwłaszcza ich metafizyczne zasady oraz punkty styczne, jakie między nimi zachodzą[51]. Układ taki ma tworzyć swoisty wielki „łańcuch" czy też „drzewo encyklopedyczne", oddające tyleż związki między „głównymi gałęziami wiedzy ludzkiej", co odpowiadające im realne związki występujące w naturze. D'Alembert realistycznie nie zapomni jednak nadmienić, że znajomość niewielkiej zaledwie ilości bytów nie pozwala nam na zaznaczenie tych odcieni. Wszechświat jest rozległym oceanem, na którego powierzchni dostrzegamy kilka mniejszych lub większych wysp, ich związek zaś z kontynentem pozostaje dla nas nieznany[52].

Ówczesna wizja filozofii nadbudowanej na refleksji nad wynikami nauk przyrodniczych była wszakże daleka od przypisywanego późniejszemu pozytywizmowi

[50] Zob. np. dokumentację przywoływaną przez Tadeusza Kwiatkowskiego dotyczącą funkcjonowania szkoły lubelskiej, w której dokonały się istotne zmiany od roku 1780, gdy zaczęli w niej wykładać nauczyciele przygotowani w Krakowie. W miejsce wcześniejszego wykładu, obejmującego logikę z metafizyką, uczyli co prawda tylko logiki, ale za to realizowali program bogatszy od wskazanego w *Przepisie*, łącząc logikę formalną z epistemologią. T. Kwiatkowski, *Logika w programie szkół Komisji Edukacji Narodowej*, s. 212–214. Por. Z. Kukulski, *Pierwsi nauczyciele świeccy w Wydziałowej Szkole Lubelskiej w dobie Komisji Edukacji Narodowej*, Lublin 1939.

[51] W artykule *Cosmologie* d'Alembert lapidarnie stwierdza zarówno sam fakt powiązania zjawisk przyrody, jak też nasze ograniczone możliwości poznawcze, które tłumaczą uprawomocnienie wiedzy oddającej tylko pojedyncze, odseparowane od siebie elementy faktycznie istniejącego łańcucha przyrody; równocześnie określa konstrukcyjne zadania filozofii, usiłującej zespolić te odseparowane od siebie elementy. W: *Encyclopédie ou dictionnaire universel raisonné*, t. 4, s. 294.

[52] J. le Rond d'Alembert, *Discours préliminaire de l'Encyclopédie*, w: *Œuvres complètes de d'Alembert*, t. 1, s. 45–46; tenże, *Wstęp do Encyklopedii*, s. 48–50. Por. J. le Rond d'Alembert, *Discours préliminaire de l'Encyclopédie*, w: *Œuvres complètes de d'Alembert*, t. 1, s. 8; tenże, *Wstęp do Encyklopedii*, s. 6

prostego kumulatywnego charakteru tej uniwersalizującej operacji. Nie bez powodu w teorii nauki d'Alembert posługiwał się bowiem wręcz z upodobaniem terminem „metafizyka". Określając podstawowe zadania filozofii, stwierdzał, że „zawiera [ona – S.J.] zasady fundamentalne wszystkich rodzajów ludzkiego poznania"[53]. Obejmuje więc nie tylko kategorie tradycyjnej ontologii czy pneumatologii[54], ale także pryncypia poszczególnych nauk pojętych w sensie nowożytnym, ponieważ „nie ma nauki, która nie miałaby swojej metafizyki". Tak pojętą metafizykę stanowią najbardziej podstawowe tezy (*principes*) każdej z nauk[55]. Co więcej, ujawnienie tych zasad jest podstawowym zadaniem nauki, nawet najważniejszym, gdyż „ważniejsze jest oświetlenie wejścia każdej nauki od powiększania jej budowli"[56]. Taką formę metafizyki można znaleźć także w przepisach KEN, np. w *Obwieszczeniu* zawierającym uwagi dotyczące przygotowania podręczników zamawianych przez Komisję. Winny być one uzupełnione o wskazania dla nauczycieli poszczególnych przedmiotów obejmujące nie tylko metodykę ich nauczania, ale też „zamykające prawdziwe fundamentalne początki tejże [każdej – S.J.] nauki; gdyż każda ma swoją metafizykę"[57]. To swoiście filozoficzne podejście tłumaczy w jakiejś mierze – wspomniane wyżej – godzenie w zestawie lektur podręczników fizyki eksperymentalnej i filozofii przyrody, choć i te ostatnie były cenione także za zawarte w nich wątki należące do nowożytnej *science*. Nade wszystko praktyka KEN oddaje realia ówczesnej *science*, uwikłanej filozoficznej, jak np. w przypadku dokonań tak sztandarowych postaci nauki nowożytnej, jak nie tylko Newton, uchodzący dzisiaj tylko za twórcę klasycznej fizyki[58], ale także d'Alembert, który postulując empiryzm genetyczny, nie podążał za ideami ciasnego indukcjonizmu opartego na eksperymencie, ale doceniał znaczenie swoiście pojętego konstruk-

[53] „La philosophie n'est autre chose que d'application de la raison aux différents objets sur lesquels elle peut s'exercer. Des éléments de philosophie doivent donc contenir les principes fondamentaux de toutes les connaissances humaines" (J. le Rond d'Alembert, *Essai sur les éléments de philosophie*, w: *Œuvres complètes de d'Alembert*, t. 1, s. 126). W „Zakończeniu" stwierdzi zaś: „Nous avons tracé en général la méthode qu'on doit suivre dans l'étude des principales parties de la philosophie" (tamże, s. 346).

[54] J. le Rond d'Alembert, *Discours préliminaire de l'Encyclopédie*, w: *Œuvres complètes de d'Alembert*, t. 1, s. 49; tenże, *Wstęp do Encyklopedii*, s. 55–56.

[55] Tenże, *Essai sur les éléments de philosophie*, w: *Œuvres complètes de d'Alembert*, t. 1, s. 391. Także współcześnie akceptuje sie prawie powszechnie tezę o nieempirycznym, wręcz metafizycznym fundamencie nauki, choć dyskusyjna jest kwestia, czy „idee metafizyczne" są integralnym elementem nauki czy też jest znajdują się wobec nie na zewnętrz. K. Jodkowski, *Nienaukowy fundament nauki*, „Lectiones & Acroases Philosophicae" t. 6: *Granice nauki* , 2013, s. 70–73.

[56] Tenże, *Essai sur les éléments de philosophie*, w: *Œuvres complètes de d'Alembert*, t. 1, s. 273.

[57] *Obwieszczenie od Komisji Edukacji Narodowej względem napisania książek elementarnych dla szkół wojewódzkich*; cyt. za: *Ustawodawstwo szkolne*, s. 90.

[58] S. Janeczek, *Logika czy epistemologia?*, s. 351–362. Por. Z. Hajduk, *Filozofia przyrody Isaaca Newtona*, „Studia Philosophiae Christianae" 1988, 24, z. 2 s. 115–129; tenże, *Racjonalna rekonstrukcja filozofii przyrody Isaaca Newtona*, w: *Oblicza filozofii XVII wieku*, s. 423–440.

tywizmu w fizyce matematycznej[59]. Nie można też zapominać o kontekście ideowym ówczesnej nauki, szczególnie o swoistej bezradności wobec dziedzictwa biblijnego traktowanego nie tylko jako źródło religijne, ale także historyczne, np. w odniesieniu do biblijnej koncepcji potopu, stanowiącej podstawę teorii dotyczących dziejów religii, co dokumentuje hasło z zakresu „historii świętej, świeckiej i naturalnej" *(Hist. sacrée, profane, & natur) Deluge* Nicolasa A. Boulangera[60], na którego powoływał się jeszcze Kołłątaj[61]. Idea potopu odgrywała podówczas istotną rolę także w zakresie paleontologii, gdyż akceptował ją nie tylko Wolter[62], ale zmierzyć się z nią musiał autorytet ówczesnej biologii, jakim był Buffon[63]. Ów kontekst filozoficzny i religijny ówczesnego przyrodoznawstwa tłumaczy obecność specyficznych elementów filozoficznych w podręcznikach przyrodoznawstwa wydanych przez KEN[64]. Nie tylko zakładają one wykorzystanie kategorii substancji i jej własności[65], ale też odwołują się do filozoficzno-religijnej koncepcji

[59] Dotyczyło to nie tylko badań z zakresu astronomii, ale także nawet klimatologii w kwestii poszukiwania przyczyn powstawania wiatrów. Zob. z dokumentacją: T.L. Hankins, *Jean d'Alembert. Science and the Enlightenment*, Oxford 1970, s. 28–65. Por. J. Lévy, *D'Alembert et l'astronomie*, „Revue Dix-huitième siècle" 1984, 16, s. 47–54.

[60] *Déluge*, w: *Encyclopédie ou dictionnaire universel raisonné*, t. 4, s. 795–803. Zob. F. Venturi, *L'antichità svelata e l'idea di progresso in N. A. Boulanger (1722–1759)*, Bari 1947; J. Hampton, *Nicolas-Antoine Boulanger et la science de son temps*, Genève 1955; P. Sadrin, *Nicolas-Antoine Boulanger (1722–1759) ou avant nous le déluge*, Oxford 1986.

[61] Kołłątaj cenił tradycję przekazu biblijnego, określanego jako „świadectwo Mojżesza", uważając w odniesieniu do opisu potopu, że jest ono „najdawniejsze i najdokładniejsze", stąd cenne nie tylko jako świadectwo religijne, ale także historyczne; postulował więc literalne traktowanie tego tekstu („co do litery"). H. Kołłątaj, *Rozbiór krytyczny zasad historii początkowej wszystkich ludów*, Warszawa 1971, s. 297–298.

[62] Zob. szerszy kontakt dyskusji dotyczących punktów stycznych badań naukowych z danymi biblijnymi, w tym koncepcji potopu powszechnego: M.S. Seguin, *Science et religion dans la pensér française du XVIIIe siècle. Le mythe du Déluge universel*, Paris 2001.

[63] Buffon, który sformułował transformistyczną koncepcję genezy rozwoju przyrody, aż do powstania człowieka, w wydanej w 1749 roku *Théorie de la Terre*, istotnie został potępiony w 1751 roku przez Sorbonę za niektóre wypowiedzi sprzeczne z literalną interpretacją Biblii, jednak powrócił do nich w *Discours des époques de la nature* (1773–1774). Zob. E. Guyénot, *Les sciences de la vie aux XVIIe et XVIIIe siècles. L`idée d`évolution*, Paris 1957, s. 353–357; R. Furon, *Les sciences de la Terre*, w: *Histoire Génerale des Sciences*, t. 2 : *La Science moderne (de 1450 à 1800)*, ed. R. Taton, Paris 1958, s. 658–674.

[64] Zob. S. Janeczek, *Kontekst filozoficzny dydaktyki przyrodoznawstwa w szkołach Komisji Edukacji Narodowej* (w druku).

[65] Jeszcze jednak pod koniec działalności Komisji *Plan instrukcji* zaleca w ramach fizyki ogólnej nauczanie o „własnościach pospolitych ciał, jako to: nieprzenikliwość, podzielność ciężkość, spójność", a nawet „opisanie czterech żywiołów, ich własności i działań w naturze, jako to światła, głosu, płynności, z tłumaczeniem własności temu akustycznych, optycznych, hydrostatycznych" (cyt. za: *Ustawodawstwo szkolne*, s. 342–343). Odpowiednio do tych wskazań Michał Hube we *Wstępie do fizyki do szkół narodowych* (Kraków 1783) przedstawia podstawowe typy ciał, wieńcząc wykład omówieniem ogólnej ich specyfiki określanej wcześniej jako *corpus naturale*.

duszy[66], co jest zgodne z praktyką innych systemów oświatowych, np. uwidoczni się w podręczniku stosowanym w monarchii habsburskiej[67]. W każdym bowiem przypadku tak w *Encyklopedii*, jak i w oświeceniowym szkolnictwie europejskim ujawni się presja tzw. długiego trwania (*longue durée*) tłumacząca zachowanie elementów filozoficznych nawet w przyrodoznawstwie.

Tezy tej nie podważa nawet pewien radykalizmu KEN w zakresie reform uniwersyteckich w formie zerwania z ideą filozofii jako nauki propedeutycznej. Komisja pozostawiła bowiem ze studium filozofii jedynie dydaktykę prawa naturalnego i to tylko dla teologów i prawników[68]. Studium filozofii przywrócili dopiero zaborcy[69]. Na uniwersytetach całej Europy, odpowiednio do zaleceń *Encyklopedii* podążającej za wizją Wolffa, wykładano zaś filozofię w duchu eklektycznej *philosophia recentiorum*, co potwierdzają np. dzieje dydaktyki uniwersyteckiej w szkołach monarchii habsburskiej[70], w której kurs filozofii, jak w polskich szkołach połowy wieku XVIII, był konglomeratem filozofii i przyrodoznawstwa[71].

---

[66] Zwierzęta wyróżniają od roślin funkcje sensytywne i lokomocyjne, z „wewnętrznej pochodzące mocy" (K. Kluk, *Botanika dla szkół narodowych*, Warszawa 1785, s. 2; K. Kluk, P. Czempiński, *Zoologia czyli zwierzętopismo dla szkół narodowych*, Warszawa 1789, s. 1), traktowanej jako „dusza, ale niższego stopnia" (K. Kluk, P. Czempiński, *Zoologia*, s. 44–45).

[67] „Der Mensch unterscheidet sich von allen übrigen Thieren, nicht nur durch die Bildung und andere Vorzüge des Körpers, sondern auch und besonders durch die Seelenkräfte und Sprache" (*Kenntnisse von natürlichen Dingen zum Gebrauche der studierenden Jugend in den kaiserl. königl. Staaten*, Wien 1781, s. 45).

[68] KEN, być może w duchu fizjokratyzmu, postulującego równoległe traktowanie dwóch światów, świata fizycznego i moralnego, ukonstytuowała dwuczłonową strukturę uniwersytetu w formie kolegium moralnego i fizycznego, w sposób niemający odpowiednika w strukturze żadnego ówczesnego uniwersytetu europejskiego. *Ustawy Komisji Edukacji Narodowej dla stanu akademickiego i na szkoły w krajach Rzeczypospolitej przepisane* [z roku 1783], cyt. za: *Komisja Edukacji Narodowej (pisma Komisji i o Komisji). Wybór źródeł*, wyd. S. Tync, Wrocław 1954, s. 581–600; *Ustawy Komisji Edukacji Narodowej dla stanu akademickiego i na ... szkoły w krajach Rzeczypospolitej przepisane* [z roku 1790], w: *Ustawodawstwo szkolne*, s. 209. Zob. A. Żeleńska-Chełkowska, *Kołłątajowskie koncepcje organizacji uniwersytetu*, w: *W kręgu wielkiej reformy. Sesja naukowa w Uniwersytecie Jagiellońskim w dwusetną rocznicę powstania Komisji Edukacji narodowej 24–26 października 1973*, red. K. Mrozowska, R. Dutkowa, Kraków 1977, s. 121–132.

[69] W roku akademickim 1803/1804 przywrócono czteroczłonową strukturę uniwersytetu wraz z Wydziałem Filozoficznym, zamienionym przez KEN w Kolegium Fizyczne, M. Chamcówna, *Epoka wielkiej reformy*, w: M. Chamcówna, K. Mrozowska, *Dzieje Uniwersytetu Jagiellońskiego w latach 1765–1850*, t. 2, cz. 1, Kraków 1965, s. 89.

[70] Zob. S. Janeczek, *Edukacja oświeceniowa*, s. 290–299.

[71] Tenże, *Czym była oświeceniowa „philosophia recentiorum"*, „Kwartalnik Filozoficzny" 1998, 26, z. 1, s. 115–128.

PODSUMOWANIE

Badając tytułową relację KEN a *Wielkiej Encyklopedii Francuskiej*, można doszukiwać się także innych, choć generalnie rzadkich wzmianek w dokumentach Komisji potwierdzających związki polskiej szkoły z francuską *Encyklopedią*. Dotyczy to np. przywołanie *Encyklopedii* przez Antoniego Popławskiego, autora wpływowego projektu edukacyjnego, ale także podręczników do trzech pierwszych klas nauki moralnej[72]. Zalecał on wykorzystanie artykułów encyklopedycznych, zawłaszcza tak sztandarowej postaci, jaką był César Chesneau Du Marsais, autor hasła *Éducation*, tym razem do przedmiotów językowych, w zakresie których francuski autor był uznanym autorytetem[73]. Popławski, odwołując się eklektycznie do autorów z kręgu *philosohia recentiorum*, zalecał także Condillaca, który w *Traité des animaux*, obejmujący m.in. rozważania *Comment l'homme acquirt la connaissance de Dieu*[74], omawiał nie tylko świat przeżyć człowieka, ale także istnienie i naturę Boga[75]. Wobec jednak programowo eklektycznego charakteru ówczesnej kultury naukowej, nie przestrzegającej przy tym dzisiejszych standardów dotyczących plagiatu[76], brak wyraźnych cytat upoważnia tylko do hipotecznych konstatacji co

[72] Zob. tenże, *Antoni Popławski SchP a problem religii w szkołach Komisji Edukacji Narodowej,* w: *W kręgu dziejów Kościoła i rodziny franciszkańskiej*, red. R. Prejs, Warszawa 1999, s. 99–114.

[73] Du Marsais, oratorianin, gramatyk, filozof i pedagog, jeden z czołowych encyklopedystów, obok podręcznika logiki *Logique et principes de grammaire* (Paris 1769; przedr. w dwóch tomach – Paris 1971) jest autorem znanych pisma gramatycznych i retorycznych, m.in. *Les Veritables principes de la grammaire* (Paris 1740), *Des tropes* (Paris 1730; przedr. Paris 1973); współcześnie opublikowano też jego *Oeuvres choisies*. Stuttgart 1971. W nauce języka nakazuje wychodzić od rzeczy, a nie słów oraz od spraw szczegółowych do ogólnych, co odpowiadało regułom sensualistycznej epistemologii Condillaca (*Motif des Leçons préliminaires*,w: tenże, *Cours d'études*, w: *Oeuvres philosophiques de Condillac*, t. 1, s. 406–407). Dokonanie Du Marsais zalecał sam Condillac, i to nie tylko w zakresie nauczania przedmiotów językowych, ale także określał go jako *excellent métaphysicien* (*De l'art de penser*, w: *Cours d'études*, w: *Oeuvres philosophiques de Condillac*, t. 1, s. 735). Nic dziwnego, że z czasem wydano łącznie podręczniki logiki obu autorów: *Logiques de Condillac et Dumarsais réunies, en faveur des personnes qui veulent acquérir la connaissance de dux méthodes logiques, analyse et synthèse*, Paris 1822.

[74] É. Condillac, *Traité des animaux*, w: *Oeuvres philosophiques de Condillac*, t. 1, s. 337–379. Swe założenia światopoglądowe, stanowiące element szeroko pojętej metafizyki, wychodzącej w istocie poza interpretację epistemologiczną, w sensie analiz władz i czynności dusz, przedstawił lapidarnie Condillac także w *Précis des leçons préliminaires*, poprzedzającym traktaty wchodzące w cykl *Cours d'études*, omawiając w dwu paragrafach kwestię naturę duszy, jako substancji różnej od ciała, oraz sposobów poznania Boga, a więc jego istnienia i istoty ujętej filozoficznie. Zob. *Oeuvres philosophiques de Condillac*, t. 1, s. 416–418.

[75] A. Popławski, *O rozporządzeniu i wydoskonaleniu edukacji obywatelskiej projekt Prześwietnej Komisji Edukacji Narodowej korony Polskiej i W. Ks. lit. w marcu 1774 podany*, Warszawa 1775; toż w: tenże, *Pisma pedagogiczne*, wyd. S. Tync, Wrocław 1957, s. 47, 57–63, 79.

[76] J. Lynch, *The Perfectly Acceptable Practice of Literary Theft: Plagiarism, Copyright, and the Eighteenth Century*, „Colonial Williamsburg. The Journal of the Colonial Williamsburg Foundation"

do związków KEN z *Encyklopedią*. Istotniejsze jest wskazanie związków w zakresie całościowo ujętej kultury intelektualnej. Dostrzeżenie bogactwa odcieni tej eklektycznej kultury sprawia, że jest to wdzięczne pole badań dla historyka kultury, który ma „upodobanie do wielości, wielorakości, różnorodności ludzkich umysłów, dążeń, wyników", co było podnietą w działalności naukowej tak wybitnej postaci, jaką był Władysław Tatarkiewicz[77].

BIBLIOGRAFIA

Alembert J. le Rond d', *Discours préliminaire de l'Encyclopédie*, w: *Œuvres complètes de d'Alembert*, ed. A. Belin, t. 1, Paris 1821; repr. Genève: Slatkine 1967, też jako: *Wstęp do „Encyklopedii"*, przekł. J. Hartwig, Warszawa 1954.

Alembert J. le Rond d', *Essai sur les éléments de philosophie*, w: *Œuvres complètes de d'Alembert*, ed. A. Belin, t. 1, Paris 1821; repr. Genève: Slatkine 1967.

Arti, scienze e lavoro nell'età dell'Illuminismo. La filosofia dell'Encyclopédie, ed. P. Quintili, Roma 1995.

Bartkiewicz K., *Obraz dziejów ojczystych w świadomości historycznej w Polsce doby Oświecenia*, Poznań 1979.

Buck A., *Die „Studia humanitatis" und ihre Methode*, „Bibliothèque d'Humanisme et Renaissance" 1959, 21, s. 273–290.

Buffier C., *Cours de sciences sur des principes nouveaux et simples, pour former la langage, l'esprit et le coeur dans l'usage ordinaire de la vie*, Paris 1732; repr. Genève 1971.

M. Chamcówna, K. Mrozowska, *Dzieje Uniwersytetu Jagiellońskiego w latach 1765–1850*, t. 2, cz. 1, Kraków 1965.

Chróścikowski S., *Fizyka doświadczeniami potwierdzona*, Warszawa 1764.

Condillac É.B., *Cours d'études pour l'instruction du prince de Parme* (t. I–XVI. Parma [właśc. Paris] 1775).

Condillac É.B., *Essai sur l'origine des connaissances humaines*, t. 1–2, Amsterdam 1746; też jako *O pochodzeniu poznania ludzkiego*, przekł. K. Brończyk, Kraków 1952.

Condillac É.B., *La Logique ou les premiers développements de l'art de penser*, Paris 1780; też jako: *Logika czyli pierwsze zasady sztuki myślenia, dzieło elementarne... na żądanie bywszej Komisji Edukacyjnej Narodowej dla szkół publicznych napisane i od niej aprobowane, a teraz z przydatkiem niektórych objaśnień i przypisów przez Jana Znoskę z francuskiego na polski język przełożone*, Wilno 1802, 3 wyd. – 1819; pod red. T. Kotarbińskiego, Warszawa 1952.

Condillac É.B. *Œuvres philosophiques de Condillac*, t. 1–3, ed. G. Le Roy, Paris 1947–1951.

Condillac É.B., *Traité des sensations* , Paris 1754; też jako *Traktat o wrażeniach zmysłowych*, przekł. A. Lange, Warszawa 1887; *Traktat o wrażeniach*, przekł. W. Wojciechowska, Warszawa 1958.

Crousaz J.-P. de, *Système de Reflexion qui peuvent contribuer à la netteté et àl'étendue de nos connaissances, ou Nouvel Essai de Logique*, Amsterdam 1712, też jako: *La logique, ou systeme de réflexions, qui peuvent contribuer à la netteté et l'étendue de nos connaissances reflexions*, t. 1–3, Amsterdam 1720; *Logicae systema*, t.1–2, Genevae 1724.

Darnton R., *The epistemological strategy of the Encyclopédie*, Wolfenbüttel 1983.

2002–2003, nr 4, s. 51–54; Julie C. Hayes, *Plagiarism and Legitimation in Eighteenth-Century France*, „The Eighteenth Century" 1993, 34, nr 2, s. 115–131.

[77] W. Tatarkiewicz, *Przedmowa*, w: tenże, *Droga do filozofii i inne rozprawy filozoficzne*, t. 1, Warszawa 1971, s. 9.

Domański J., *Czym były „studia humanitatis"? Leonarda Bruniego „De studiis et litteris" (1422–1425)*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce" 1999, 43, s. 7–28.

Du Marsais C., *Logique et principes de grammaire*, Paris 1769; przedr. t. 1–2, Paris 1971.

Encyclopédie ou dictionnaire universel raisonné des sciences, des arts et des métiers, par une société de gens de lettres. Mis en ordre et publié par. [Denis] Diderot et quant à la partie mathématique par ... [Jean le Rond] D'Alembert, t. 1–35, Paris 1751–1780; przedr. Stuttgart 1966–1995.

Frängsmyr T., *The Structure of Knowledge. Classifications of Science and Learning since the Renaissance*, Berkeley, 2001.

Fumaroli M., *La Querelle des Anciens et des Modernes*, Paris 2001.

Furon R., *Les sciences de la Terre*, w: *Histoire Génerale des Sciences*, t. 2 : *La Science moderne (de 1450 à 1800)*, ed. R. Taton, Paris 1958.

Genovesi A., *Elementorum artis logico-criticae libri V*, Venetia 1745; Varsaviae 1771.

Grabski A.F., *Myśl historyczna polskiego Oświecenia*, Warszawa 1976;

Grell Ch., *Le dix-huitième siècle et l'antiquité en France. 1680 – 1789*, t. 1–2, Oxford 1995.

Hajduk Z., *Filozofia przyrody Isaaca Newtona*, „Studia Philosophiae Christianae" 1988, 24, nr 2, s. 115–129.

Hajduk Z., *Racjonalna rekonstrukcja filozofii przyrody Isaaca Newtona*, w: *Oblicza filozofii XVII wieku*, red. S. Janeczek, Lublin 2008, s. 423–440.

Halpern (Myślicki) I., *Rzekoma i prawdziwa klasyfikacja wiedzy d'Alemberta*, „Przegląd Filozoficzny" 1918, 21, s. 65–97.

Hampton J., *Nicolas-Antoine Boulanger et la science de son temps*, Genève 1955.

Hankins T.L., *Jean d'Alembert. Science and the Enlightenment*, Oxford 1970.

Hayes J.C., *Plagiarism and Legitimation in Eighteenth-Century France*, „The Eighteenth Century" 1993, 24, nr 2, s. 115–131.

Granat W., *Dogmatyka katolicka*, t. 5, Lublin 1965.

Guyénot E., *Les sciences de la vie aux XVIIe et XVIIIe siècles. L`idée d`évolution*, Paris 1957.

Howell W.S., *Eighteenth-Century British Logic and Rhetoric*, Princeton 1971.

Hube M., *Wstęp do fizyki do szkół narodowych*, Kraków 1783.

Iwaszkiewiczowa Z., *Nauczanie arytmetyki w szkołach Komisji Edukacji Narodowej*, w: *Epoka wielkiej reformy. Studia i materiały do dziejów oświaty w Polsce XVIII wieku*, red. S. Łempicki, oprac. S. Kot, Lwów 1923.

Janeczek S., *Antoni Popławski SchP a problem religii w szkołach Komisji Edukacji Narodowej*, w: *W kręgu dziejów Kościoła i rodziny franciszkańskiej*, red. R. Prejs, Warszawa 1999, s. 99–114.

Janeczek S., *Czym była oświeceniowa „philosophia recentiorum"*, „Kwartalnik Filozoficzny" 1998, 26, z. 1, s. 115–128.

Janeczek S., *Dydaktyka logiki w szkołach KEN a koncepcja logiki w „Wielkiej Encyklopedii Francuskiej"*, „Rocznik Historii Filozofii Polskiej" 2011/2012, 4/5, s. 105–134.

Janeczek S., *Geneza nowożytnego arystotelizmu chrześcijańskiego*, w: *Oblicza filozofii XVII wieku*, red. S. Janeczek, Lublin 2008, s. 477–512.

Janeczek S., *Jeszcze raz o dydaktyce logiki w oświacie Komisji Edukacji Narodowej. Ujęcie É.B. de Condillaca a przepisy i praktyka szkolna*, w: *W kierunku filozofii klasycznej inspiracje i kontynuacje. Księga jubileuszowa ofiarowana Profesorowi Edwardowi Nieznańskiemu*, red. J. Krokos, K. Świętorzecka, R. Tomanek, Warszawa 2008, s. 471–483.

Janeczek S., *Kartezjanizm teorii nauki É. Condillaca*, w: *Filozofia XVII wieku i jej kontynuacje*, red. Z. Drozdowicz, Poznań 2009, s. 203–209.

Janeczek S., *Koncepcja logiki w „Wielkiej Encyklopedii Francuskiej". Studium z historii recepcji*, „Studia Philosophiae Christianae" 2010, nr 2, s. 5–24.

Janeczek S., *Kontekst filozoficzny dydaktyki przyrodoznawstwa w szkołach Komisji Edukacji Narodowej* (w druku).
Janeczek S., *Logika czy epistemologia? Historycznofilozoficzne uwarunkowania nowożytnej koncepcji logiki*, Lublin 2003.
Janeczek S., *Oświeceniowa kultura naukowa w kontekście filozoficznym. Z dziejów Komisji Edukacji Narodowej*, „Rocznik Filozoficzne" (w druku 2015).
Janeczek S., *Prepozytywizm filozofii Jean le Rond d'Alemberta?*, „Zeszyty Naukowe KUL" 2012, 55, nr 2(218), s. 3–24.
Janeczek S., *Przejawy refleksji metafizycznej w filozofii Étienne'a Bennota de Condillaca (1715–1780)*, w: *Z dziejów filozoficznej refleksji nad człowiekiem. Księga pamiątkowa ku czci Profesora Jana Czerkawskiego (1939–2007)*, Lublin 2007, s. 257–274.
Janeczek S., *Przyrodoznawstwo w polskim szkolnictwie kościelnym okresu oświecenia*, „Roczniki Filozoficzne" 1993, 41, z. 3, s. 87–109.
Janeczek S., *Z dziejów dydaktyki logiki w szkołach KEN. Claude Buffier SJ*, „Roczniki Filozoficzne" 2008, 56, z. 2, s. 83–99.
Janeczek S., *Z dziejów kultury naukowej. Koncepcja nauki Jean le Rond d'Alemberta*, „Roczniki Kulturoznawcze" 2013, 4, nr 1, s. 59–92.
Janeczek S., *Z dziejów nowożytnej koncepcji logiki. Propagatorzy poglądów J. Locke'a*, „Kwartalnik Filozoficzny" 2008, z. 4, s. 102–105.
Jodkowski K., *Nienaukowy fundament nauki*, „Lectiones & Acroases Philosophicae, 2013, 6: *Granice nauki*, s. 70–73.
Kapitza P.K., *Ein bürgerlicher Krieg in der gelehrten Welt. Zur Geschichte der Querelle des Anciens et des Modernes in Deutschland*, München 1981.
Kenntnisse von natürlichen Dingen zum Gebrauche der studierenden Jugend in den kaiserl. königl. Staaten, Wien 1781.
Kluk K., *Botanika dla szkół narodowych*, Warszawa 1785.
Kluk K., Czempiński P., *Zoologia czyli zwierzętopismo dla szkół narodowych*, Warszawa 1789.
Kołłątaj H., *Rozbiór krytyczny zasad historii początkowej wszystkich ludów*, Warszawa 1971.
Komisja Edukacji Narodowej i jej szkoły w Koronie 1773–1794, wyd. T. Wierzbowski, Warszawa 1901–1915.
Komisja Edukacji Narodowej (pisma Komisji i o Komisji). Wybór źródeł, wyd. S. Tync, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich 1954;
Komorowski P., *Historia powszechna w polskim piśmiennictwie naukowym czasów stanisławowskich i jej rola w edukacji narodowej*, Warszawa 1992.
Konarski S., *Ustawy szkolne*, przekł. W. Germain, Kraków 1925.
Książka pamiątkowa ku uczczeniu trzechsetniej rocznicy założenia Gimnazjum Św. Anny w Krakowie, Kraków 1888.
Kwiatkowski T., *Filozofia polska w szkołach Komisji Edukacji Narodowej*, „Studia Filozoficzne" 1973, nr 10(95), s. 3–20.
Kwiatkowski T., *Logika w programie szkół Komisji Edukacji Narodowej*, w: *Ze studiów nad Komisją Edukacji Narodowej i szkolnictwem na Lubelszczyźnie. Rozprawy i artykuły*, Lublin 1973, s. 167–223.
Kukulski Z., *Pierwsi nauczyciele świeccy w Wydziałowej Szkole Lubelskiej w dobie Komisji Edukacji Narodowej*, Lublin 1939.
La Querelle des Anciens et des Modernes. XVIIe–XVIIIe siècles, ed. A.-M. Lecoq, Paris 2001.
Le Clerc J., *Logica sive ars ratiocinandi. Logica, Ontologia, Pneumatologia*, t. 1–2, Amstelodami 1692.
Lévy J., *D'Alembert et l'astronomie*, „Revue Dix-huitième siècle" 1984, 16, s. 47–54;

Logiques de Condillac et Dumarsais réunies, en faveur des personnes qui veulent acquérir la connaissance de dux méthodes logiques, analyse et synthèse, Paris 1822.
Lovejoy A.O., *Wielki łańcuch bytu. Studium z dziejów idei*, przekł. A. Przybysławski, Warszawa 1999.
Lubieniecka J., *Towarzystwo do Ksiąg Elementarnych*, Warszawa 1960.
Lynch J., *The Perfectly Acceptable Practice of Literary Theft: Plagiarism, Copyright, and the Eighteenth Century*, „Colonial Williamsburg. The Journal of the Colonial Williamsburg Foundation" 2002–2003, 24, nr 4, s. 51–54.
Majorek Cz., *Książki szkolne Komisji Edukacji Narodowej*, Warszawa 1975.
Majorek Cz., *Nauczyciele szkół Komisji Edukacji Narodowej wobec podręczników do nauczania matematyki*, „Rocznik Naukowo-Dydaktyczny". Prace Historyczne 1974, z. 7, s. 49–62.
Musschenbroek P. van, *Introductio ad philosophiam naturalem*, t. 1–2, Lugduni 1762.
Musschenbroek P. van, *Institutiones physicae*, Lugduni Batavorum 1748.
Musschenbroek P. van, *Physicae experimentalis, et geometricae, magnitudinae terrae, cohaerentia corporum firmorum disserationes; ut et ephemerides meteorologicae ultraiectinae*, Lugduni Batavorom 1729.
Nollet J.A., *Leçons de physique expérimentale*, t. 1–6, Paris 1743–1764.
Opałek K., *Prawo natury u polskich fizjokratów*, Warszawa 1953.
Pleśniarski B., *Nauki filozoficzne w szkołach Komisji Edukacji Narodowej*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici. Nauki humanistyczno-społeczne. Pedagogika" 1974, z. 4(65), s. 47–68.
Pluche N.-A., *Histoire du ciel où l'on recherche l'origine de l'dolâtrie et les méprises de la philosophie sur la formation et sur les influences des corps célestes*, t. 1–2, Paris 1711–1740[2];
Pluche N.-A., *Le spectacle de la nature, ou Entretiens sur les particularités de l'histoire naturelle, qui ont paru les plus propres à rendre les jeunes-gens curieux, & à leur former l'esprit*, t. 1–8, 2 ed. Paris 1732–1752.
Protokoły posiedzeń Towarzystwa do Ksiąg Elementarnych, wyd. T. Wierzbowski, 1908;
Popławski A., *O rozporządzeniu i wydoskonaleniu edukacji obywatelskiej projekt Prześwietnej Komisji Edukacji Narodowej korony Polskiej i W. Ks. lit. w marcu 1774 podany*, Warszawa 1775; toż w: tenże, *Pisma pedagogiczne*, wyd. S. Tync, Wrocław 1957, s. 5–100.
Risse W., *Die Logik der Neuzeit*, t. 2, *1640-1780*, Stuttgart 1970, s. 546-549;
Romanowski M., *Matematyka w szkołach wydziałowych i podwydziałowych na terenie Korony w dobie Komisji Edukacji Narodowej*, „Studia i Materiały z Dziejów Nauki Polskiej", ser. C, 1974, z. 19, s. 39–67.
Sadrin P., *Nicolas-Antoine Boulanger (1722–1759) ou avant nous le déluge*, Oxford 1986.
Seguin M.S., *Science et religion dans la pensér française du XVIIIe siècle. Le mythe du Déluge universel*, Paris 2001.
Starzyński W., *Kartezjańskie motywy filozofii oczywistości. Analiza hasła „Evidence" Wielkiej Encyklopedii Francuskiej autorstwa François Quesnaya*, „Archiwum Historii Filozofii i Myśli Społecznej" 2008, 53, s. 65–92.
Stasiewicz I., *Poglądy na naukę w Polsce okresu Oświecenia na tle ogólnoeuropejskim*, Wrocław 1967.
Śmierzchalski Z., *Fizyka doświadczalna jako dziedzina filozofii w okresie oświecenia w Polsce na przykładzie dzieł Józefa Rogalińskiego (1728–1802)*, Kraków 1998.
Tatarkiewicz W., *Droga do filozofii i inne rozprawy filozoficzne*, t. 1, Warszawa 1971.
Tync S., *Nauka moralna w szkołach Komisji Edukacji Narodowej*, Kraków 1922.
Ustawodawstwo szkolne za czasów Komisji Edukacji Narodowej. Rozporządzenia, ustawy pedagogiczne i organizacyjne (1773–1793), wyd. J. Lewicki, Kraków 1925.
Więsław W., *Matematyka polska epoki Oświecenia*, Warszawa 2007.
Wojciechowska W., *Sensualizm Condillaca*, w: *Szkice filozoficzne. Romanowi Ingardenowi w darze*, red. Z. Żarnecka, Warszawa 1964, s. 185–207.

Wolff Ch., *Philosophia rationalis sive logica, methodo scientifica pertractatum ad usum scientiarum atque vitae aptata*, Francofurti 1728; toż ed. J. École, Hildesheim 1984.

Żeleńska-Chełkowska A., *Kołłątajowskie koncepcje organizacji uniwersytetu*, w: *W kręgu wielkiej reformy. Sesja naukowa w Uniwersytecie Jagiellońskim w dwusetną rocznicę powstania Komisji Edukacji narodowej 24–26 października 1973,* red. K. Mrozowska, R. Dutkowa, Kraków 1977, s. 121–132.

THE COMMISSION OF NATIONAL EDUCATION VERSUS *THE ENCYCLOPAEDIA, OR A SYSTEMATIC DICTIONARY OF THE SCIENCES, ARTS, AND CRAFTS* (PART TWO. THE DIDACTIC DIMENSION)

Summary

This paper combines on the one hand the educational ideals and didactics in the schools of the Polish–Lithuanian Commonwealth reformed by the Commission of National Education (1773), and on the other hand one of the most representative testimonies of the then intellectual culture, i.e. *Encyclopédie ou dictionnaire universel raisonné des sciences, des arts et des métiers*, published in the years 1751–1780. It shows continuity with regard to learned culture and the place of philosophy in modern school. In accord with the standards of the *Encyclopédie* the European school preserved the course of philosophy in the spirit of *philosophia recentiorum*, at least at the university level. This philosophy took a critical approach in its assimilation of the elements of modern epistemology, especially the accomplishments of modern natural sciences. Such attitude was also typical of the school reformed in the mid-eighteenth century in the Commonwealth, especially by the orders of Piarists and Jesuits. The Commission had introduced independent mathematical and natural subjects, a fact that limited philosophy. In secondary schools philosophy was reduced to logic and practical ethics, and at universities to natural law with social, political, and economic elements. For this reason they even departed from a traditional structure of university, with a propedeuctic faculty of philosophy, when in the spirit of the physiocratic physical and moral orders a two-element structure of universities was established. Despite these changes, philosophical elements can be found even in the didactics of natural sciences in the schools of the Commission. The same tendencies are apparent in the then European school, therefore in the form of interpretations drawing on the category of substance and its properties, or even the conception of the animal soul.

Keywords: Enlightenment, history of science, history of philosophy, *Encyclopédie ou dictionnaire universel raisonné des sciences, des arts et des métiers*, the Commission of National Education; the Polish-Lithuanian Commonwealth